

Hala ere, hitzño bat bederen esango dut Leizarragak gaur guretzat duen balioaz.

Egun euskaldunak euskeraz eskribatzeko batasun baten bila gabiltza. Eskribatzeko molde berdina behar dugu, hizkuntza guztiek duten bezalaxe. Nola heldu, ordea, batasun hortara? Hortan dira kontuak. Euskera mintzatua tokitik tokira desberdin da, eta gizalditik gizaldira ere bai, guti asko behintzat. Eta eskribatzaile bakoi-tza, bere zuloan sarturik, bere xokoko erara eskribatzera jartzen bada, orduan, bistan da, batasun hori ez dugu sekula erdietsiko. Gero eta zatikatuago, elkarrengandik aldenduago eta urunduago egonen gara. Hori gerta ez dedin, zer egin behar dugu? Euskalerrria batasun bat bezala hartu. Euskaldun guztiek, hangoek eta hemengoek, lokarri bat behar dugu: hizkuntza literario batua (edo batu antzekoa, behintzat). Bestela, zatikatuak, barreiatuak, bat bedera bere zuloan sartuak bagabiltza, euskera ez da izanen deusetako gai. Birrinduak, parzelatuak eta atomizatuak hilen gara. Gaitz hori ekarri dugu euskaldunek mendez mende, eta goizetik gauera erremediatzea ez da erraza izango.

Baina gogoa izatea zerbait da. Batasunaren gogoa, desira, nahi bizia indar handiz sortu da gaur euskaldunen bihotzetan.

Gogoa zerbait delarik, ez da aski, ordea. Xedea ere, helburua edo jo muga ere behar dugu, aztamuka eta itsu itsuan ibili nahi ez badugu. Eta hortarako euskerak izan dituen autorerik zaharrenak, euskal prosa trenpatu eta trebatu zutenak, balio apartekoa dute.

«Arkeologista» esanen du zenbaitek irriz eta trufaz. Baina nik halakoari bista laburretakoa dela esango nioke. Ez gara arkeologistak, ez. Baina antzinatasuna titulu bat da batasunaren etxea muntatzeko. Eta hori, besteak beste, arrazoi honegatik: iraganean hurbilago geunden euskaldunak elkarrengandik, orai gauden baino. Orainagoko denboretan, berriz, geroago eta elkarrengandik urruntzenago joan gara. Beraz, antzinatasuna elkarganatzeko bide bat da. Eta euskal eskribatzaile zahar hoiere artean, Detxepare eta Leizarraga ditugu lehenbizikoak.

Gure aldeko Euskalerrrian gaur, batasun hori egin nahiz, euskeraren eskribatzaile zaharrei kasu egiten enseiatzen eta permatzen gara. Zuek ere beste hainbeste egiten baldin baduzue, urrats handi

bat egniik genuke, eta hori ez egiteko ez duzue arrazoirik, euskera-
ren idazlerik zaharrenak zeuenak bait dituzute, zeuen etxeoak.

Antzinatasuna, ordea, bera bakarrik, gaurkotasunetik apartatua,
hori ere ez dugu behar. Gaurko arazoetarako behar dugun tresnak
gaurko euskera bizian behar ditu sustraiak. Horregatik, Euskaltzain-
diak batasunerako hautatu duen bideak bi harroin edo pilare hauek
ditu: alde batetarik antzinatasuna eta bestetik gaurko, egungo eus-
keran ere sustraiak izatea. Lur fermo hontan nahi dugu oina finka.
Eta lan hontan Leizarraga bezalako idazleek berebiziko zerbitzua
egiten digute.

Leizarragak badu oraindik, guri irakasteko, beste leziorik. Hark
ez zuen euskera bere buruaren kontenplatzen euki nahi, bere xokoan
sartua eta gordea. Europako kulturari ateak idiki zizkion. Zubi bat
ezarri nahi zuen Okzidenteko kultura eta euskeraren artean. Zori-
txarrez jarraitzaile guti izan du. Euskera landu dugunok, gehienetan,
euskera hertsia erabili nahi izan dugu, huts garbia, aratza, kanpotiar
usainik gabea eta erdera kutsuren fitsik ez duena, bainan purismu
amorratu horrekin ez ote diogu euskerari mintzabide egoki bilaka-
tzeko bideak hertsia? Ez dut nik esaten Leizarragak erabiltzen dituen
erdal hitz guztiak onestekoak direnik. Baina puntu hontan natural-
tasun osoz, bat ere konplejurik gabe jokatu zen. Europarrak gara
euskaldunak ere, Okzidenteko kulturaren seme, eta inguruneke hiz-
kuntzetan onarturik ikusten zituen kultur hitzak beldur gabe onar-
tzen zituen, etxeko bihurtzeko asmoz. Eta hori egitean, behar genu-
ken bidea ez ote zigun agertu?

Horra, bada, zer eta zenbat dugun Leizarragandik ikasteko.
Jarraibide bat agertu digu. Eta orain ere haren obrek sostengu, ba-
bes eta oinarri baliotsua eman dezaigukete.

Hitzerdi bat oraindik, bukatzeko, nahiz eta hizkuntzaz zer iku-
sirik ez duena den. Leizarraga kalbinista zen, hugonota. Baina giris-
tino suharra, hala ere. Guztiok dakigu erlijio gerrek zer eta zenbat
sarraski, hilkintza, ondamendi, negar, gorroto eta sumindura piztu
zuten. Eta hori bat bedera bere konzientziari jarraikiz, eta Kristori
leial egon nahiz zebilela. Zorionez, gerla eta etsaigoa hoiien garaia
ere sekulakotz gainditua dela uste dugu. Elkar errespetatzen eta bat
bederak bere lagun hurkoaren konzientziari zor dion begiramendua
izaten ikasi dugu. Eta nahiz katoliko nahiz protestante nahiz beste,

loriatu rik gara gaur denok, anaitasunik ederrenean, Leizarragari gozatarre hau eskaintzen. Halaxe izan dedila gaurgero eta betikotz.

Eta berriz ere eskerrak bihurtzen dizkitzugu zuri, alkate jaun horri, jaialdi eder honen parada eman diguzulako.

Beskoitze, 4-7-1971

JOANES LEIZARRAGAREN GARAIA

Nere gaia

Nere gaiari eldu baino leen, argitasun bat edo beste eman bearean nago. Leizarragaren garaia aipatzean, ez dut aren mendea alde guztietarik artzeko asmorik. Ez dut aipatu nai ez orduko gerraterik ez beste olako borrokarik. Leizarragak egin zuen lanak berak erakusten du argi aski nolako egoeran bizi izan zen, zer auzi ta gudukak zeuden egun aietan Euskalerrian bertan, bai erlisionearen aldetik, eta bai politikaren, erri-agintzaren aldetik. Ez dut eremu ortako tirabiarik ukituko. Laburragoak dira ene xedeak. Leizarragaren inguruko euskal-giroa edo euskal-literatura besterik ez dut argitu eta ikertu nai. Orra, leenbiziko argitasuna.

Eta ona bigarrena: Noiz asi ta noiz arteraiñokoa da Leizarragaren garaia? Ezpaitugu xeetasunik geiegi aren bizitzeko mugez. Mila ta seireungarren urte inguruan il zela dirudi. Baina noiz dugu sorrua? Aren sortzea noiz jar? Adin andira eldu omen zen. Beraz, ez ditugu konduak txit makur aterako 1530 garren urtean bizien artean genuela esanez (Lafitte jaunak esango zigun bere i tzaldian 1506n sortua zela).

Ortxe jarriko ditugu, bada, lan onen mugak ere. Ortxe, 1530 garren urtean asi eta 1600 garrena arteko urteetan murgilduko gara, ea euskal-literaturaren zeruan izarrik sortzen den, ea euskal-alorrak zer fruitu ematen duen, ea Leizarragaren aitzinetik eta ondoren nor ta nolako idazleak agertzen zaizkigun; labur esateko, nolako euskal-giroz eta idazle lagunez inguraturik ikusten dugun Berazkoizko seme argia.

Leizarraga ez dago bakarrik

Nere lanaren mugak onela jarririk, lot nakion gaiari. Eta, leenik, esan dezadan Leizarraga ez dagoela bere garaiko euskal-literaturan lagunik gabe. Ez da bere aldiko euskal-idazle bakarra. Ez leena ere.

Munduan barna dabilta Unamuno euskaldun erdal-idazlearen liburuak, eta oietan irakur dezakegu, ez bein bai berritan, orain laurreun urteko *Testamentu Berria* dela euskal-liburuetan leen argitaratua. Egiaz, bere buru ain jakintsu egiten zuen gizonarentzat makur andiegia da ori.

Leizarragak berak ere bazekien, eta nolabait aitortu zuen, ez zela bera euskaraz idazten leena. Gure mintzaera ainbat puskatan zatitua aurkitu zuela dio; baita ere gutxi landua, baina ez batere landugabea. Ori esan nai zuen, noski, gure izkuntza «sterilenetarik eta diversenetarik» dela esan zunean. Baina irakur dezagun urrengo lerroetan dioena: «eta oraino, translationetan behintzat, usatugabea». Beraz itzul-lanetaz kanpo, ez zen euskara usatugabea; nolabait usatua zen. Leizarragak *Testamentu Berria* itzuli baiño leenagotik bazen euskarazko libururik eta euskal-idazlerik.

Berak ez digu inoren izenik eman, baina oker andirik gabe esan dezakegu Etxepareren liburua ezagutzen zuela. Ez du izenez aipatu. Bear bada, bein erlisione berrira iragan zenez geroztik, Eiharalarreko erretoraren liburua ez zuen bere gogarakoa. Ez da arritzekoa. Ebangelio utsetik bizi nai zuenak ez zezakean onartu Etxeparek egin zuen liburuaren mamirik ez muinik. Baina liburu ori dena euskaraz sortua ta egina zen; ez zen «translationea», ez zen beste inongo izkuntzetarik itzulia. Agian, bada, liburu ori zuen gogoan Leizarragak arestian aipatu itzak idatzi zituenean. Eta ez ote zuen Etxeparek Beraskoizko semea euskalzaletu? Ez ote zuen Eiharalarrekoak Leizarraga bere irrintzinen jarraikitzaile egin?

Nola nai den, Leizarragaren garaia ikertzean, Etxepareren izena ez dezakegu atera gabe utzi.

Etxepareren lana eta irrintzina

Etxepare du gure literatura urriak bere argi-astearen xori kantari, bere udaberriaren berri-emaille. Eta ezin egokiago datorkigu gizon au bere lanarekin Leizarragaren garaiko berri emateko.

Nik ez dakit apez euskaldun onen irrintzina Euskalerriko bazter guzietaraino eldu zen ala ez; baina bai orduan asi zela Euskalerrri osoan kezka berri ta berdintsua zabaltzen. Etxepareren oiuari Euskalerrri osoak erantzun, iardetsi ziola dirudi. Eta ez balinbada ere izan kezka berri eta oldar berri orren sortzailea, esan genezake beintzat bera izan zela suztatzaille, bera izan zela guzien kezkak bildu eta mamitu zituenta, bere oiujakina aurtiki zuenean: «Heuskara, ialgi adi plazara; Heuskara, ialgi adi kanpora; Heuskara, habil mundu guzira».

Au dugu Etxepareren irrintzina, oiujzaguna. Eta geroztik, gure erria oiuj orri erantzun bearrean dabilala dirudi. Geroztik, beti ditugu euskaldunen batzu Etxepareren dantza ortan sartu nairik. Euskaldunak bakarrik ez; arrotzak ere bai. Dantza onen gidari, dantza orren profeta edo ots-emaile, Etxepare zaarra dugu.

Batzuk auresku, beste batzuk atzesku, batzuk euskaraz, besteak erdaraz, laster atera ziren gutxi batzu bederen euskararen dantza ortara, eta geroztik dantzak ez du etenik izan gure egunetara arte. Badabilta or ainbat euskaldun kezka jatorrez, kezka garbi eta lege oneko, beren euskalduntasuna ukatu nai ez dutelarik, euskara landu eta kultur-izkuntza egin arte ezinegonez.

Or dabilta beste zenbait euskaldun, erdara joten dutela, baina euskara goretzi eta ezagutarazi bearrez, beintzat. Ola, gure berbizkundera delakoaren alderdi biak, argia eta illuna, or daude. Batzuen eta besteen profeta azaltzen zaigu Etxepare:

«Heuskaldun den gizon orok altxa beza buruia,
ezi huien lengoajia izanen da floria.

Printze eta jaun handiek orok haren galdia:

Eskribatuz hal balute ikhasteko desira.

Oraidano egon bahiz inprimatu gaberik,
hi engoitik ebiliren mundu guzietarik.»

Emen dira, bai, arrotzak berak, gure dantzan sarturik, euskararen inguru minguru, jakin-naiak ekarririk, gure izkuntzaren ezurmamiak azter bearrez.

Guzietarik bada gure egunetan, eta guzietarik bazen Leizarra-garen garaian. Guk aski dugu emen garai artakoen berri ematea.

Euskararen asikinak, leen frutuak

As gaitezen Etxepareren berriekin, gutxi bat bederen. Ez du geiagoren bearrik, ain baita ezaguna. Gure leen idazlea dugu, edo, beintzat, euskara inprentara eraman zuen leena. Berak ere bazekien. Liburuari ezarri zion liburuan ongi erakutsi zuen: «Euskararen asikinak, leen frutuak» ematen zizkigun (*Linguae Vasconum Primitiae*). Arrotasuntxo ori barkagarri du. Esan dezagun, gainera, kritikorik zuzenen iritziz, ahalkeizunik gabe, lotsaririk gabe, ager dezakeala gureak burua beste edozein izkuntzetan dituzten leen-liburuen aintzinean.

Baina, egungo au Leizarragaren omenaldia dugunez geroz, aipa dezadan ere, Beraskoizko semeak eta Eiharalarreko erretorak, biek zerbaitetan elkarrekin duten antza eta bien jokabide berdintsua. Euskal-alfabetatzearen aintzindari izan dira. Etxeparek onelaxe adiarazten du bere jokabidea: «Zeren orai zuk (onela esaten dio Lehete jaunari), Iaun noble eta naturazkoa bezala baituzu estimatzen, goratzen eta ohoratzen heuskara; zuri, neure iaun eta iabia bezala, igorten derauritzut heuskarazko kopla batzu, ene inorantziaren araura eginak, inprimierazi ditzatzun, eta zure eskutik orok dugun ioia ederra, inprimaturik heuskara, oraino izan eztena; eta zure hatse honetik dadin augmenta, kontinua eta publika mundu guzietara, eta baskoek bertzek bezala duten bere lengoajian skribuz doktrina, eta plazer egiteko, solas egiteko, kantatzeko eta denbora igaraiteko materia, eta jinen direnek gero duten kausa oboro haren abantzatzeko».

Etxepareren xedeak argi daude or. Leenbiziko irakurgaia eskaintzen die euskaldunei gogoak argitu ta eskolatu ditzaten, zer ikasi, zertaz mintzatu, zer kantatu ta nola astia eman izan dezaten.

Leizarraga, ordea, ez da bertsolari, eta ez du kantarik egin ez bertsorik ondu. Ontan kalvinistek beste lekutan erabili zuten baino bide ertsia goa artu du, Luterok baino are askoz ertsia goa. Baina, crtaz bestalde, Etxepareren bidetik ez dabila urrun: aren kezka berdintsua du. Bere ABC deritzan liburuan onelaxe dio: «Berze nazione guziek, zeinek bere lengoajea bezala, heuskaldunak ere berean duentzat zertan irakurtzen ikas ahal dezan, eta nola Jainkoa ezagutu eta zerbitzatu bear duen, nezesario estimatu dut ABC haur bere ins-

trunkzionerekin Heuskaraz iar ledin. Eta, hunelakotzat, Jainkoak egin drautan graziaren araura, haren laudoriotan enplegatu izan naiz».

Orra idazle bi oien kezka berdintsua: euskaldunak zer irakurri izan bearra du, eta ortako biek lagundu nai dute.

Erdaldunak euskal-dantzan

Besterik gabe, goazen Etxeparek sortu duen edo ikusi duen euskararen inguruko dantza ikustera:

«Heuskara da kanpora eta goazen oro dantzara».

Eta, leenbizi, or ditugu atzerrietako dantzariak:

Lengoajetan ohi intzan
 estimatze gutitan;
 orai aldiz hik behar duk
 ohoria orotan.
 Baskoak orok preziatzen
 heuskara ez iakin arren;
 orok ikusiren dute
 orai heuskara zer den.

Dantza au Leizarragaren egunetan asia dugu. Bai latinez, bai beste erdaratan atzerrietako idazletan euskararen berri on emaile-rik bada.

Or dugu Marineo Ziziliarra. Latinez, eta Gaztelako erdaraz ere bai, liburu askoren egilea da, Etxepareren eta Leizarragaren egunetan. An or ibili denean, euskaldunik kausitu du nonbait, eta eiei galdatuz egin eta bildurik, or utzi zituen, bere liburuetan sarturik, euskal-iztegi labur bat eta zenbait aditz-forma. Bizkai-aldeko euskararenak dira.

Bizpairur urte geroxeago, or non datorren Gaspar Gómez, Gaztelako idazlea, euskal-kanta batekin, Perutxorena deritzan kantarekin. Orduko euskaldunek non-nai erakusten zuten beren jatorria. Aien erdal gaiztoa erdalerrri askok ezagutzen zuen eta ez ditugu gutxitan erdal-liburuetan aldaturik ikusten. Eta noiz edo bein ematen digute euskal-esaera eta kanta ederrik ere. Zordun gaude erdal-idazle orrekin Perutxoren au bildu eta gorde zigulako. Or ikusten dugu, leenbiziko aldiz, gure kanta zaarren asteko leloa;

Lelo lirelo zarai leroba!
 Iaz zoegia nintzan,
 aurten eroa.
 Easo amorari
 gaxo naizala,
 nepaz natzala,
 datorkedala.
 Lelo lirelo zarai leroba!

Beste bat zorko diogu Lope de Vega idazle ain ugariari. Au ere Leizarragaren egunetako dogu, berrogei bat urtez. Berak idatzi zuen komedia batean bertso auk aurkitzen ditugu:

Zure begi ederrok,
 ene laztana,
 katibaturik naue
 librea nintzana.

Erri-kanta baten puska, noski, au ere, egungo egunetan nonbaiten entzun dena. Arabako erri batean bildu zuen Azkuek, Aramaionako Olaetan, Lope de Vegak eman zuenetik oso gutxi aldaturik, *Baltzerana nazan arren* izeneko kantuan. Lope de Vegak, noski, Araba-aldeko euskaldunen bati entzun eta artu zion, Gaspar Gomezek Perutzorena bezala.

Garai bereko Prantziako literaturan ere bada olako euskal-pusketarik. Ezagunena Rabelais idazlearen liburu ospe andikoan dugu: Pantagrueli Panurgok esan itzak dira, beste izkuntza askotan esaten dizkion bezala. Izkuntzalariei buruausterik aski emanak dira. Rabelaisek ez du esan nongo izkuntzatan esanak diren; izkuntzalari errengo batzu oartu ziren euskaraz zeudela.

Printze eta izkuntzalarien dantza

Aitzina doa euskararen ingurko dantza. «Printze eta iaun andiek orok haren galdia». Etxepareren esan au ere ez zen gezur gertatu aipatzen dugun garai artan.

Karlos, Alemaniako eta Espainiako errege andia, lekuko. Euskaldunenez inguraturik bizi zen, bai lege-gizonez eta bai beste morroiez, eta ez da mirestekoa euskara poxi bat ikasi bazuen. Bi aldiz,

gutxienez, ikusten dugu euskaraz mintzatzen, bein Nafarroako mandazai batekin, beste bein Sorabillako erri-jaunekin.

Arrotzak euskal-dantzara etorte ontan, or daude izkuntzalariak. Iru izendatuko ditugu, Leizarragaren egunetakoak irurak: Nikolas Landuchio, Smet edo Vulcanius delakoa, eta Escaligero; italiarra, Belgikakoa, eta frantsesa.

Landuchio dugu leenbiziko euskal-iztegiaren egillea. Euskaraz titulu auxe du: «*Bocabularioa ezquereaz jaquiteco, eta ezquereaz verba eguiteco. Mila ta bosteun da irurogueta vi urtean*. Oraintsu Agud eta Mitxelena jaunek argitara emana da.

Landuchio orren iztegian erdarazko itzak daude alde batean, eta bestean euskarazko ordainak. Geien batean, Bizkai-arabako kut-sua dute nabarien. Landuchiok, bidez aurkitzen zituen euskaldunei galde eginez apurka apurka egin zuela dirudi. Baita ere badirudi askok errezegei ematen ziotela erantzune galde-egileari, eta bat batean erdal-itza ematen. Orregatik erderakadez beterik dago, baina ez itz jator eta jakingarririk gabe. Euskaraz duen tituluaren azpian, Leizarragaren gogarako itzak dakazki: latinezko *Soli Deo honor et gloria* euskarara onela itzulirik: *Jaungoikoai honra eta gozoa, ez besteri*.

Josef Scaliger delakoak izan zuen ar-emanik euskaldunekin eta eder iritzi zion gure izkuntzari. Garai bereko Aita Marianaren itz batzu ez baziren ere izan euskaldunen bearrientzat atsegingarri, Scaliger onenak oso bestelakoak ditugu. Ona emen, Etxeberrri Sarakoak euskarara itzuli zituen bezala: Euskarak «eztu barbarotasunik, ez ortz-karraskarik, ez eta ere ahogangazkorik; da hagitz emea, leguna eta ezitia; eta dudarik gabe hagitz zaharra, eta Erromarrak baino lehen parte hetan zebilana».

Smet edo *Vulcanius* delakoaren izena euskaraz *arotza* esan genezake. Bere *Parergon* delakoan, Jornandes-en liburuari ezarri zion eraskinean, euskararen berri eman nai izan zuen. Eta, ain zuzen, Leizarragaren aipamen beroa irakurtzen dugu bertan. Bere gaztetan, Españiatik ibilia zen, bi Mendozatarren morroi eta zerbitzari. Gero, bere errialdera itzuli zenean, kalvinista egin zen. Argi ta garbi dio euskara literaturarako gai dela, eta kultur-izkuntza bilaka daitekeala, Belgikako izkuntzaren einean. Eta gure izkuntza onen eredu zenbait eman nairik, iztegi laburtxo bat sartzen du bere liburuan, baita ere, Leizarragaren Testamentu Berritik arturik, *Gure Aita*, Jaunaren otoitza.

Leizarragaren azken-urteetan, (1597 gn) argitara zuen bere liburua. Eta Joana Albret, Nafarroako Erregina goraki aipatzen du eta kristau-agintarien eredu jarten, batez ere, Beraskoizko seme oni eragin zion Testamentu Berriaren itzulpenarengatik. Beraz, *Smet* onen izena eta Leizarragarena ezin egokiago daude gaurko omenaldi ontan batera.

Euskaldunen dantza

Betor orain euskaldunen dantzari-taldea Etxepareren dantzara. Bi taldetan banatu bearko ditugu: euskaraz idatzi zutenen taldea eta erderaz idatzi zutenena: «Heuskara da kanpora eta goazen oro dantzara».

Dantzarako deia euskaldunentzat zen, leenik. Baina batzuk erdarara jo zuten euskeraren alde egiteko, edo ta euskararen ontasun batzu argitan jarrarazteko. Jokabide au artzen dute Bizkaian eta Gipuzkoaldean Garibaik, Pozak, Madariagak eta Iburguenek, Leizarragaren aldikoak baizik ez aipatzearren.

Garibai istoriari emana zen, eta artxibo zaarretan eta artxibo bizietan, erriaren esaera eta kantaetan istorigintzarako gaiak bilatzen oitua. Sekulako ona egin zion euskal-literaturari mende zaarretako kantak bilduz eta argitaratzeko gai utziz. Orrez gainera, esaera zaarrek, atsotitzak ere bildu zituen. Orrelako bi bilduma dauzkagu. Arrasateko seme argi onek beste Mondragoeko eskribau batek bildu bertsoak esan bearra daduka: *Gutxiagati parkatu*. Geiago ez emana du bere pekatua. Ala ere esker onez artu bear diogu eman duen puskatxoa.

Gutxiago balio du *Iburguen-Cachopin* delakoaren emaitzak. Batez ere, barkatu bearko diogu zaarrek zirelako kanta batzu berak ondu ta asmatu zituelakotz. Esaterako, *Lelorena* zelako kantua. Ala ere, aldi artako euskararen lekuko bezala, ez dira auek ere osotara gutxi-estekoak.

Poza Orduñako semetzat dago. Orduñarra zen, beintzat, legez, sortu, bear bada, Flandes-aldetan sortua izan arren. Lege-gizona zen, eta Unibersitateetan ikasten emeretzi urte egiña. Gero, Donostian urte batzuez irakasle izana, eta Bizkaitarren lege-gizon bezala, Bilbon lan egiña. Euskalduna zuen andrea, Laudioko alaba, eta berak ere euskararen jabe zela erakusten du. Erdarazko liburua utzi zigun eus-

karari buruz: «De la Antigua Lengua, Poblaciones y comarcas de las Españas». Utzi dezagun alde batera Pozaren tesis delakoa; ar dezagun, ordea, ematen dizkigun argitasunetan erakusten duen euskara. Euskal-iztegi txikitxo bat osatzeko aina badu. Orregatik, ez diogu ukatu bearko lekutxo bat mende artako euskal-itzen biltzailleen artean.

Eta, azkenez, Pedro *Madariaga*, Bizkaiko semea, gaztetarik Italian barna asko ikusi eta ikasia, eta gero Valenciako Universitatean Kaligrafi-irakasle. Antxe a tera zuen, ain zuzen, bere *Honra de Escribanos*, ortografi-liburua, Leizarragak Testamentu Berria itzultzea bukatu zuen urte berean. Madariaga Etxeparerekin bat dator: «Euskaldun den gizon orok altxa beza buruía». Euskalduntasuna ez du, ez, ukatu ez estali nai. Eta erdaldunek ere jakin zezaten euskararen berri, kapitulu bat sartzen du liburu ortan euskal-ortografiaz, «de la ortografía vizcaina», eta, bidenabar, euskarari buruz zenbait xetasun ematen. An ateraten dituen itz eta esaeretan argi ageri du Bizkaikoa, Arratiakoa dela bere euskara. Eta bertan egiten digun aitopenen batek arriturik uzten gaitu. Ezin du ikusi euskaldun erdalzalerik, edo euskaraz mintzatu nai ez denik, eta auxe dio: «Ni ez nauke nere euskaldunekin asarretu gabe, beren gutun eta ar-emanetan beren izkuntzaz baliatzen ez direnean; orrela askori sartzen die buruan ez ditekeala euskaraz ezer idatzi, izkuntza orretan liburuak ere idatziak direlarik».

Zer esan nai zuen azkenengo itz oiekin? Zeintzu ote dira Madariagaren aldiko euskal-liburu oiek?

Galdera onekin sartzen gara orain mintzaldi onen azkenean. Non dira Madariagaren eta Leizarragaren garaiko euskal-idazle eta euskal-liburuak? Galdera oni erantzuten, iardesten, saia gaitzen.

Aipatu dugu euskarazko leen-liburua, Etxeparerena. Berak eman digu aria mintzaldi ontako gaia nolabait orratu eta antolatzeko. Baiña Etxepareren lanaz gainera, zer besterik egin eta agertu zen garai artan?

Oraintzurarte iru libururen berri besterik ez genuen. Leizarragaren Testamentu Berria baino leenagotik, 1561n atera zen Iruñen Santxo de Elzo zenaren *Doctrina Christiana*, erdaraz eta euskaraz. Erdarazko titulua ezagutzen dugu eta ez zen nolanaiko liburu, andik ateratzen denez. Asko eskaintzen zuen: kristau-dotrina bakarrik

ez, janari egokia ematen zuen arimazaiantzat eta beste bizibide guztietakoentzat. Isastik eta Nikolas Antonio, bibliografo ospetsuak eman dizkigute aren xeetasunak. Orain ez dugu alerik ezagutzen.

Berdintsu gertatzen zaigu beste dotrina batekin: Betolaza-renarekin. Bilbon, Leizarragaren azken-urteetan argitaratua dugu, 1596gn urtean. Erdaraz eta Bizkai-aldeko euskaraz idatzia da, Kalahorrako apezpikuaren aginduz argitara emana. Apezpiku onek, Pedro Manso izenez, urrengo urte batean legea jarri zuen urtero atera bearke zirela olako dotrina-liburuak bere mende zeduzkan errietako euskaraz egiñak. Aipatu duguna besterik ez da eldu gure ezagutzara. Oraintsu artean ale bat bazen, eta onen kopiatarik ezagutzen dugu orain.

Urte berean, 1596n alegia, agertu zen Iruñean beste liburu bat, euskararentzat balio andiena duena. Erdaraz darama titulua: *Refranes y sentencias*. Baina euskarazko erran zuhurrez, esaera zarez osatua dago, euskarak erdarazko itzulpena duela aldamenean. Nor ote zen aren biltzailea? Garibai ez ote zen diote barzuk. Gauza ziurrik ez dakigu. Baina liburu onenik ere ez zaigu alerik gelditzen. Alemaniako iri batean, Darmstadt-irian, zegoen ale bakarra azkenengo gerratean erre omen zen. Zorionez eta alabearrik, andik atera ziren kopiei esker ez dugu osoki galdu. Orraitio, Alemanian erre zen ori ere ez omen zegoen osorik. Oihenarte andiaren paperetan agertu dira oraintsu erran zuhur batzu, eta, Mitxelenaren iritziz, amaseigarren mendeko bilduma artan falta zirenak izatea baleiteke.

Eta au de emen sortzen den galdera: Ez ote dira orrelaxe beste libururen batzu ere galdu? Ez ote da egia Madariagak esana, alegia, aren denboran, Leizarragak Testamentu Berria atera baino leen beraz, ba zela euskal-libururik? Eta, ain zuzen, badirudi Madariagak ez zuela, esaterako, Etxepareren liburua ezagutu, aren egunetakoa izan arren. Besteren batzu dira, dirudienez, ark aipatu nai dituenak.

Goiko galdera orri baiezkoa eman bearrean gaude! a uste dut. Beste libururik eta beste idazlerik ere izan genuela esan bearra dugu, noski baino noskiago.

Azken urte auetan agertu zaizkigu mende artako idazle geiago ere. Orrela dakigu beste lau idazleen zenbait berri, bi mugaz alde batetik, eta beste aldetik beste bi. Lau izen berri daduzkagu Leizarragaren lagunartean sartzeko. Laurak bertsogintzan aritu ziren.

Oihenartek emandakoen izenak aukeratu dira: Joanez Etxegarai eta Arnaut Logras. Etxegarai Donibane Garaziko semea omen zen, eta